

ELMÉLET ÉS TÖRTÉNELEM LUKÁCS ÉS GRAMSCI A HÚSZAS ÉVEK VITAIBAN

MARIANGELA GIAMMELLA

Gyakorta és a legnagyobb természetességgel esett már szó a Gramsci és Lenin, illetve a Gramsci és Rosa Luxemburg, avagy Trockij gondolatrendszere között fennálló – ideológiai közelséget vagy távolságot jelző – kapcsolatokról;¹ igen keveset írtak ezzel szemben ama bizonyosan felismerhető viszonyról, mely a szárd gondolkodó és a jelenkori marxizmus egy másik jelentős, épp tíz éve elhunyt személyisége: Lukács György között áll fenn. Mindez akkor is igaz, ha el kell ismernünk, hogy nevük állandóan jelen van – és méghozzá egymás közelségében szerepel – mindazok szinte összes írásában, akik a nemzetközi szocialista forradalomnak az első világháborút közvetlenül követő időszakban bekövetkezett fejlődése és válsága által felvetett elméleti és gyakorlati problémákat tették – és teszik – vizsgálat tárgyává.

Túl ezeken a sajnos jobbára csak utalásokra szorítkozó és nem túlságosan elmélyített elemzéseken, melyek a két marxista filozófust próbálták valamilyen módon párhuzamba állítani,² a francia Louis Althusser (az utóbbi évek marxista – és a marxizmusról folyó – elméleti vitáinak egyik állandó és legösztönzőbb hivatkozási pontja) volt az, aki a legkövetkezetesebben ismerte fel és húzta alá a Lukács és Gramsci közti ideológiai párhuzá-

¹ Példaként pusztán az 1967-ben Cagliari-ban rendezett „Convegno internazionale di studi gramsciani” néhány, olasz tudós által tartott hozzászólására hivatkozunk. A kongresszus anyaga nyomtatásban *Gramsci e la cultura contemporanea* címmel jelent meg az Editori Riuniti-nél (Roma: 1969–70.). A Gramsci–Lenin viszonyra vonatkozóan vö. különösen N. Bobbio, „Gramsci e la concezione della società civile” I. köt. 94. skk.; a Gramsci–Luxemburg viszonyt illetően: E. Racionieri, „Gramsci e il dibattito teorico nel movimento operaio internazionale”, I. köt. 104. skk. Általánosságban Gramscira, Leninre, Luxemburgra és Trockijra vonatkozóan l. N. Badaloni, „Libertà individuale e uomo collettivo in Gramsci”, I. köt. 40. skk.

² Példaként a következő írásokat említhetjük: A. Schmidt, *Storia e struttura. Problemi di una teoria marxista della società*. Bari: De Donato, 1972. 95. skk. [*Geschichte und Struktur. Fragen einer marxistischen Historik*. München: Carl Hanser Vlg., 1971. 83. skk.], A. Asor Rosa, *Intellettuale e classe operaia*. Firenze: 1973. 545. skk., M. Vajda, „Gramsci, la filosofia e le masse”. *Aut-Aut* 1973. n. 135. 45–57. Vö. még E. Racionieri fentebb hivatkozott hozzászólását (különösen 107.) és végül egy olyan írást, amely nézetünk szerint jelenleg a legkomolyabb és legelmélyültebb tanulmány a Gramsci–Lukács viszonyra vonatkozóan: R. Paris, „Gramsci e la crisi teorica del 1923”. *Nuova Rivista Storica*, 1969. n. I–II. 167–178. (Ugyanezen írás apróbb módosításokkal megtalálható a hivatkozott *Gramsci e la cultura contemporanea* II. kötetében, a 29–44. lapokon.)

mot,³ melyet, nem minden polémikus él nélkül, egy sor olyan jelzővel látott el, mint „humanista és historicista materializmus”, „'balos' humanizmus”, „Hegelhez való radikális visszatérés”⁴ stb.

Ami azt illeti, meglehetősen nehéz nem észrevenni gondolati beállítottságuk mély ideológiai és gyakorlati hasonlóságát; e hasonlóság mindazonáltal – a terméketlen félreértések elkerülése céljából ezt gyorsan alá kell húznunk – egyáltalán nem tulajdonítható az egyiknek a másikra gyakorolt bármilyen nemű befolyásának.

Úgy tűnik ugyanis, hogy Gramsci soha nem olvasta Lukács *Történelem és osztálytudatát*, s amikor a magyar filozófussal foglalkozik – egyetlen alkalommal, a 11-es Füzet egy apró jegyzetében, ahol a praxis filozófiájáról és annak az „idealizmussal és a mechanikus materializmussal” kapcsolatos viszonyáról esik szó –, ezt teljesen feltételes terminusokban teszi, ami eléggé világosan bizonyítja, mennyire hiányosan, mennyire másodkézből szerzett értesülések alapján⁵ ismerte csak a lukácsi elméleti elképzeléseket.

A következőket írja Gramsci:

„Tanulmányozni kell Lukács professzornak a gyakorlat filozófiájával kapcsolatos álláspontját. Úgy tűnik, Lukács azt állítja, hogy dialektikáról csak az emberek története vonatkozásában beszélhetünk, a természet vonatkozásában nem. Lehet, hogy téved, lehet, hogy igaza van. Téved, ha állítása dualizmust előfeltételez a természet és az ember között, mert ezzel egy olyan természetfelfogásnál köt ki, amely a vallást és a görög-keresztény filozófiát jellemzi, valamint az idealizmust is, s amelynek valójában csak szavakban sikerül egyesíteni és kapcsolatba hozni egymással az embert és a természetet. De ha az emberi történelmet a természet történetének is kell értenünk (a tudománytörténeten keresztül is), akkor hogyan választható el a dialektika a természettől? Lukács talán, a *Népszerű tankönyv* barokk elméleteinek reakciójaképpen, az ellenkező hibába esett, az idealizmus egy formájához jutott el.”⁶

³ Erre hívja fel a figyelmet A. Pizzorno is (*Gramsci e la cultura contemporanea*. i. m. II. köt. 126.), aki Althusser érdemének tartja, hogy – eltávolodván az olasz kultúra által az 50–60-as években adott olvasatoktól – elsőként volt képes komolyan számot vetni a gramsci-i abszolút historicizmus negatív implikációival is.

⁴ L. Althusser–E. Balibar, *Leggere il capitale*. Milano: 1971. 126. skk. [magyarul: L. Althusser, *Marx – az elmélet forradalma*. Budapest: Kossuth, 1968. 177. skk., különösen 199., 201.] Eme utóbbi definícióval kapcsolatban Althusser leszögezi: „Az a szándék [...], hogy a marxizmust (abszolút) historicizmusként gondolják el, automatikusan kiváltja egy olyan logika láncreakcióját, amely a marxista totalitást a hegeli totalitás változatává igyekszik sülyeszteni és laposítani” (uo. 139., magyar kiadás 193.).

⁵ Ezen közvetett információs források egyike Rudas László, az 1919-es magyar Tanácsköztársaság egyik száműzöttje lehet, aki egy ideig Olaszországban tartózkodott, s így (ahogy állítja L. Boella a Bloch–Deborin–Rudas–Révai, *Intellettuale e lotta di classe. Il dibattito su Lukács 1923–24. c. kötetéhez írott bevezetőjében*: Milano: Feltrinelli, 1977. 8.) néhány lukácsi témát ismertté tehetett. Boella emlékeztet ezzel kapcsolatban arra, hogy Gramsci többször hivatkozik Rudasra a *Börtönfüzetek*ben (a Graziadei-féle polémia kapcsán); ám nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy Rudas olyannyira eltávolodott Lukácstól (legalábbis 1924-től kezdve), hogy a következő években egyik legélesebb kritikusrává vált, s így kétséges, mennyire hűen közvetítette a lukácsi elméleti álláspontot (vö. a fenti kötetben Rudas „Ortodox marxizmus?” című 1924-es írását [53–74.], melyben az olvasható, hogy Lukács „mind idealistaként, mind materialistaként következetlen, egyszóval: eklektikus” [63.], valamint: „Lukács elvtárs nem ortodox marxista, hanem ortodox hegelianus ... idealista, agnosztikus, misztikus ...” [67–74. *passim*]).

⁶ A. Gramsci, *Quaderni del carcere*. Ed. critica a cura di V. Gerratana, Torino: 1975. II. köt. 1449. [Gramsci, *Filozófiai íráások*. Budapest: Kossuth, 1970. 207. sk.] E jegyzet az 1932–33-as időszakból való, kisebb módosítással megtalálható a 4-es füzetben (XIII) (I. köt. 469.), mely két évvel előbbre datálható. Itt Gramsci kifejezetten kijelenti, hogy Lukács elméleteit „nagyon homályosan” ismeri.

Mindenképpen emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy Lukács gyakorlatilag ismeretlen Olaszországban a 20–30-as évek folyamán. Ám nem Gramsci személyes tudatlanságáról, avagy – még kevésbé – provincializmusáról van szó. Sőt, épp újságja, az *Ordine Nuovo* érdeméül kell betudnunk Lukács néhány a munkástanácsokra vonatkozó megjegyzésének közzétételét.⁷ Ami a továbbiakat illeti, a magyar filozófus egyedüli tanulmányai, melyek ezekben az években olasz fordításban napvilágot látnak: a *Rosa Luxemburg, a marxista*⁸ és *A parlamentarizmus kérdéséhez*.⁹ Csupán a beavatottaknak van ezen túl lehetőségük arra, hogy Lukács gyakori hozzászólásait olvashassák a közép-európai baloldali extrémizmus hivatalos folyóiratának, az 1920–21-ben Bécsben megjelenő *Kommunismus*-nak a hasábjain.

Nem lehet kétséges, hogy a közvetlen kapcsolat – vagy egy akár áttételes ismeretség – hiánya nemhogy csökkentené az érdeklődést – a párhuzamot filológusok puszta rutinmunkájává fokozva le –, hanem éppenséggel növeli a vonzerőt, melyet a munkásmozgalom e két kiemelkedő képviselőjének gondolatköre közti hasonlóság gyakorol.

Gramscival kapcsolatban épp fentebb utaltunk arra, mily kevésbé ismerte a magyar gondolkodó felfogását. Lukácsról viszont bizonynyal állíthatjuk – hisz ő maga ismeri el –, hogy pusztán a második világháború végén, és különösen a *Börtönfüzetek* publikálása után, „fedezi fel” Gramscit, és becsüli fel – nagyra értékelvén – az egész nemzetközi munkásmozgalom számára tett nagy elméleti hozzájárulását. Így például nem kerüli el figyelmét az a szoros kapcsolat, mely a Gramsci által leírtak és a *Történelem és osztálytudat* alapját képező felfogás között áll fenn. „Ezt a könyvet” – írja Lukács néhány évvel halála előtt – „úgy kell tekinteni, mint a 20-as évek termékét, mint azon esemény sorozat elméleti visszhangját, mely az 1917-es forradalomból és Lenin tevékenységéből nőtt ki, Gramsci és Korsch írásaihoz hasonlóan, melyek az időnként lényeges különbségek ellenére, ugyanilyen jellegűek.”¹⁰

E távoli, de ettől még korántsem érdektelen kapcsolatot eleveníti fel és húzza alá Lukács a *New Left Review*-ban megjelent híres interjújában,¹¹ melyben emlékeztet, hogy Korschhoz és Gramscihoz hasonlóan, milyen erős volt benne az eltökélés, hogy harcoljon a II. Internacionálétól örökölt mechanikus szemlélet ellen a 20-as évek alatt – majd hozzáteszi: Gramsci volt „a legjobb közöttünk”.¹²

E megjegyzés kiemelkedő fontosságú, és lehetővé teszi, hogy alapjaiban ragadjuk meg a két gondolkodó közös ideológiai kiindulópontját, akik kritikus és önkritikus reflexióikban – ahogy arra Asor Rosa¹³ kellőképpen rávilágított – a történelmi tapasztalat és a II. Internacionálé ellentmondásai meghaladásának körében mozognak. Emlékeztetnünk kell arra is, amit Alfred Schmidt állapított meg a Gramscit Lukácshoz és Korschhoz fűző eszmei viszony kapcsán; arra ugyanis, ami – félretéve immár a II. és III. Internacionálé

⁷ *L'Ordine Nuovo* 1920. június 12. 40.

⁸ Megjelent a *Rassegna Comunista* 14., 15. és 16. számában (1921. november 30, december 15. és 30.).

⁹ *Il Soviet* 1921. 12., 13., 14. szám (április 25, május 2. és 16.).

¹⁰ Lukács, „Mon chemin vers Marx (1969)”. *Nouvelles Etudes Hongroises* 1974. VIII. köt. 85.

¹¹ „Lukács On His Life and Work”. *New Left Review* n. 68. 1971. július.

¹² Uo. 51.

¹³ Asor Rosa, i. m. 545. skk.

„ortodoxainak” ellenük irányuló éles kritikáit – a jelenkori marxista gondolkodásban kiemelkedő szerepet biztosít nekik. „[...] Gramsci” – írja Schmidt – „Lukácsal és Korschsal együtt, azon kiemelkedő szerzők sorába tartozik, akik a 20-as és a korai 30-as évek alatt, a lapos naturalisztikus szociáldemokrata [...] ’ortodoxia’ túlsúlyakor, a hegelizmus dialektikához tudatosan visszanyúlva, új ösztönzést adtak a marxi gondolat filozófiai dimenziójának (noha egy az idealizmusba való többé-kevésbé súlyos visszaesés árán). Amit olykor Gramsci gondolati következetlenségének tartanak – kategóriái ’lebegése’ –, abból fakad, hogy a hegelianizmus iskolájában nevelkedvén, eleve idegenkedik a történetietlen szemléletmódtól, s az igazság folyamatszerű jellegét tartja szem előtt.”¹⁴

Egyet kell értenünk azonban azzal az állásponttal is, amely – mint például az Ernesto Ragionieri¹⁵ – ugyan fenntart egy bizonyos párhuzamot a két gondolkodó között, de ugyanakkor aláhúzza a létező jelentős különbségeket is, így például pozitívizmus-ellenes polémiájuknak mind kiindulópontját, mind végkicsengését illetően.

Mint látható, a probléma igen összetett, és nem egykönnyen oldható meg. Biztos támpontot nyújt mindazonáltal az a tény, hogy Gramsci marxistává fejlődése egyedülálló analógiákat mutat Lukács fejlődésével. Mindkettőjük hegelianus tradícióban nőnek fel, mely pozitívizmus-ellenes állásfoglalásra ösztönzi őket (Gramsci olvasmányai: Labriola és Croce; Lukácséi: Simmel, Windelband, Rickert), méghozzá – szintén azonosan – etikai-voluntarista színezettel. Gramsci 1917–19 alatti ún. „etikai kommunizmusa” is meglepően hasonlít az ebben az időben születő Lukács-írások általános hangvételéhez. Vegyük például az 1917. áprilisi cikkét,¹⁶ melyben azon meggyőződésének ad hangot, hogy az orosz forradalomban (még a februáriról van szó) megvalósult végre „a szellemek felszabadulása [...] új morális tudat született”, s a mind fizikailag, mind szellemileg felszabadult ember azzá vált, aki az abszolút morál kanti elméletét követve, elmondhatja immár: „a csillagos ég fölöttem, tudatom kategorikus imperatívusza bennem”.¹⁷ De vegyük mindenekelőtt *A forradalom a „Tőke” ellen*¹⁸ című nevezetes írást, melyben az orosz bolsevikokat magasztalja, minden kétséget kizáró voluntarisztikus színezetű frazeológiával: „[A bolsevikok] megélik a marxista gondolatot: azt, amely nem pusztul el soha, mely az olasz és német idealista gondolkodás folytatása, és mely magában Marxban is már pozitívista és naturalista elemekkel fertőződött meg. És ez a gondolat a történelem

¹⁴ A. Schmidt, *Storia e struttura*. i. m. 108. [*Geschichte und Struktur*. i. m. 94. sk.] – Ennél is szigorúbb (ám kevésbé megalapozott és bizonyosan nem osztható) ítéletet, mely a gramsci-i gondolkodás fejlődésének általános kontextusából kiragadott részletek olvasatából áll össze, fejeznek ki többen, s különösen – hogy a legszembeötlőbb példára hivatkozzunk – Christian Riechers, aki az *Antonio Gramsci. Marxizmus In Italien* (Frankfurt a/M. 1970) c. kötetben (elsősorban 32. skk.) úgy véli, hogy Croce, Gentile, Sorel és Bergson nem pusztán befolyásolták, hanem egyértelműen meghatározták Gramsci gondolkodását, akit „heterodox idealistaként”, „baloldali croceánus-gentiliánusként”, „az olaszországi demokratikus hagyomány utolsó nagy ideológusaként” határoz meg. A szárd gondolkodó vilásképe Riechers szerint nem lép túl egy „polgári idealista szemléleten”, „a valóság szubjektív felfogásán”. Ezen interpretáció súlyos korlátairól vö. F. Fagnani, „La ’questione Gramsci’. Una proposta di riconsiderazione.” *Aut-Aut*, 1974. n. 144. 3–38.

¹⁵ E. Ragionieri, id. cikk, 107.

¹⁶ A. Gramsci, „Note sulla rivoluzione russa”. *Il Grido del Popolo*, 1917. április 29. A Gramsci, *Scritti politici* c. kötetben, Roma: 1967. 59–62.

¹⁷ Uo. 61.

¹⁸ A. Gramsci, „La rivoluzione contro il ’Capitale’”. *Avanti!* 1917. november 24. A *Scritti politici* c. hivatkozott kötetben: 80–83.

legalapvetőbb tényezőjeként soha nem a nyers gazdasági tényeket tételezi, de az embert, de az emberek társadalmát, az emberekét, akik megértik egymást, ezen kapcsolatokon (a civilizáción) keresztül kollektív társadalmi akaratot fejlesztenek ki, és megértik a gazdasági tényeket, megítélik, akaratukhoz igazítják őket, míg csak ez utóbbi nem válik a gazdaság mozzgójává, az objektív valóság képlékeny alakítójává, mely él és mozog, a forrongó magma alakját ölti, s ott csapódik le, ahol neki tetszik, s úgy, ahogy neki tetszik.”¹⁹

Ahogy többen is megjegyezték, ez Gramsci első és bizonytalan kísérlete, hogy eme Bergsonra és Sorelre való implicit vagy explicit hivatkozások révén szembeszálljon a marxizmus „polgári” redukciójával, a II. Internacionálé pozitivistá ortodoxiájával és — a konkrét olasz helyzetet illetően — a Treves- és Turati-féle determinizmussal, mely a kor olasz szocialista elméleteinek hangadója volt. Olyan kísérlet, mely a naga pontos megfelelőjét Lukács homályosan forradalmi, ám valójában radikális-idealista ihletésű elméleteiben találja meg, melyek hegelianizmusa egy simmeli közvetítésű bergsonizmussal és sorelizmussal elegyedik — mindenképp azonban a kor hivatalos baloldarának szellemiségét uraló Kautsky-féle felfogással való szembenállást is képvisel.

Oly magatartások ezek, mind Gramscié, mind Lukácsé, melyek egy szűkebben vett marxista fejlődésen mennek keresztül azon események hatása alatt, melyek megrázkódtatják Európát a háború utáni években. A szárd gondolkodó esetében főleg részletezni azon eseményeket, melyek a gyári tanácsok torinói mozgalmának részesévé teszik az 1919–20-as ún. „biennio rosso” alatt. 1919-ben Lukács is megismerkedik a konkrét politikai elkötelezettséggel ama munkán keresztül, melyet közoktatási népbiztosként fejt ki a Magyar Tanácsköztársaság rövid, de intenzív forradalmi tapasztalata alatt. Mégis, amíg Lukács, a magyarországi bolsevik reménységek erőszakos lezárulása után, ultra-balos pozíciók felé csúszik, s például védelmébe vesz egy kevésbé gyümölcsöző, természetlen antiparlamentarizmust (a *Kommunismus* időszaka ez), addig Gramsci kifejleszti és jól kamatoztatja tagadhatatlan politikai és szervező tehetségét: létrehozza az *Ordine Nuovo* csoportot, majd az ugyanilyen című folyóiratot, míg végül az olasz szocialista párt ellentmondásait oly módon élezi ki, amely döntő módon járul hozzá annak a résznek a pártból való kiszakadásához, amely, 1921 januárjától kezdődően, az olasz kommunista párt magját fogja alkotni.²⁰ Egyenesen azt lehetne mondani, hogy 1919-től 1926-ig — a letartóztatás évéig — Gramsci töretlen fejlődésen megy keresztül a forradalmi realizmus elsajátításában, ami ismételten — többé-kevésbé konzisztens módon — megfeleltethető ama érlelődésnek és újragondolásnak, mely (túl az e kötet által a III. Internacionálé hivatalos köreiben kiváltott heves polémiaikon) a *Történelem és osztálytudat* Lukácsában megy végbe.

¹⁹ Uo. 81.

²⁰ Stratégiai elképzelései, mint ismeretes, már 1920 folyamán hivatalos elismerésben részesültek Lenin részéről, aki szerint azok „teljesen megfelelnek a III. Internacionálé alapvető elveinek” (Lenin, *Opere complete*. 31. köt. Roma: 1967. 192. [*Lenin Összes Művei*. Budapest: Kossuth, 1974. 41. köt. 191.])

E forradalmi realizmus egy kétségtelen példája könnyen regisztrálható az *Alcuni temi della quistione meridionale* (A déli kérdés néhány vonatkozása)²¹ és a *Tesi di Lione* (Lyoni tézisek)²² c. írásokban.

Gramsci alapvető tézise (vagy, hogy saját kifejezését használjuk, „agitációs formulája”) a „munkás- és parasztkormányra” vonatkozik, ama egyetlen lehetséges szövetségre, mely képes reális alternatívát nyújtani a társadalom kapitalisztikus megszervezésével szemben. „A proletariátus” – írja Gramsci – „abban a mértékben válhat vezető és uralkodó osztállyá, amelyben sikerül létrehozni olyan osztályszövetséget, mely lehetővé teszi a dolgozó népesség többségének a kapitalizmus és a polgári állam elleni mozgósítását – ami Olaszországban, az Olaszországban létező reális osztályviszonyok közepette, azt jelenti: olyan mértékben, ahogy sikerül elnyernie a széles paraszttömegek konszenzusát.”²³

A marxista gondolatot és annak a szovjet forradalmi tapasztalatban való megvalósulását Gramsci – ahogy egyöntetűen megállapították – eredetien alkalmazza a sajátos olasz helyzetre, ám – el kell ismerni – szinte teljesen alkalmazkodik az adott pillanatban a Komintern stratégiai direktíváihoz (a párt szervezeti és irányítási központosítása, a frakciók és a jobb- és baloldali tendenciák elleni harc).²⁴ E téziseket Lukács 1928-ban íródott, (a polémiák révén) hasonlóképpen nevezetessé vált ún. *Blum-téziseivel* összevetve,²⁵ rögtön felfigyelhetünk arra, hogy noha közös megfontolásokból és célkitűzések-ből indulnak ki (megtörni a kommunista párt elszigeteltségét, létrehozni egy antikapitalista alapon nyugvó stratégiai szövetségi rendszert), mégis, mennyire eltérő, ha nem éppenséggel szembenálló, következtetésekre jutnak.

A *Blum-tézisek* – a hivatkozásnál a korabeli sajátos magyar helyzetet kell szem előtt tartanunk – a kommunista pártban jelölik meg „az egyetlen párt[ot], amely komolyan küzd a polgári demokráciáért,”²⁶ és jelszóként javasolják – átmeneti rendszerként felfogva – „a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúráját,”²⁷ melyben a polgárság „a gazdasági kizsákmányolás fennmaradása mellett [...] átengedi, legalábbis részben, a hatalmat a dolgozók széles tömegeinek.”²⁸ Gramsci lyoni tézisei, ahogy fentebb utaltunk rá, tartalmában és célkitűzéseiben csupán egy első pillantásra hasonló jelszót

²¹ Egy befejezetlenül maradt hosszabb írásról van szó, mely először a *Lo Stato operaio* hasábjain jelent meg 1930-ban. Újranyomva: A. Gramscii, *La costruzione del partito comunista 1923–26*. Torino: 1972. 137–158.

²² „La situazione italiana e i compiti del PCI”. (A Gramsci és Togliatti által készített és az OKP III., Lyonban tartott kongresszusa által jóváhagyott tézisek.) A Gramsci, *La costruzione del partito comunista 1923–26*. c. hivatkozott kötetben: 488–513.

²³ „Alcuni temi della quistione meridionale”. Id. kiadás, 140.

²⁴ „La situazione italiana e i compiti del PCI”. Id. kiadás, különösen 501–505.

²⁵ A magyarországi politikai és gazdasági helyzetre, valamint a magyar kommunista párt feladataira vonatkozó tézistervezet, melynek egy kivonata („La dittatura democratica”) megtalálható olasz fordításban a Lukács, *Scritti politici giovanili 1919–1928*. c. kötetben, Bari: 1972. 313–327. [Magyarul: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető, 1971. 663–691.]

²⁶ Uo. 326. [Magyar kiadás 676.]

²⁷ Vö. uo. 316. [Magyar kiadás 676.] Lukács álláspontja az adott pillanatban a valóságos (elsősorban az első világháború utáni magyarországi) helyzethez való teljes alkalmazkodás és mindenfajta ideológiai platform elutasítása. Ezen formula elsősorban a tömegek konkrét és általános mozgósítását tűzte ki célul, a polgárság dezorganizálása és semlegesítése céljából.

²⁸ Uo. 316. [Magyar kiadás 678.]

helyeznek előtérbe („munkás- és parasztkormány”), amennyiben a szárd gondolkodó a félreértések elkerülése végett nem késlekedik rávilágítani, hogy az pusztán „agitációs formula”, mely „nem felel meg a hatalomért folyó harc kibontakozása egy reális fázisának”, mivel lehetetlen, hogy „az állam problémája a munkásosztály érdekében másképp oldódjék meg, mint a proletariátus diktatúrájaként”.²⁹

1926 végén, mint ismeretes, Gramscit letartóztatják, és ettől a pillanattól fogva kezdődik lassú kálváriája, mely 1937-es, börtönben való haláláig tart. Gondolkodói ereje azonban nem törik meg, sőt egyre inkább kibontakozik és létrehozza azt a fontos terméket, melyet ma a *Börtönfüzetek* elnevezéssel tartunk számon. A problémaanyag, melyet ez utóbbiak tartalmaznak, alapvető fontosságú a jelenkori kultúra számára, éppúgy, ahogy alapvetők – noha kevéssel korábbiakról származnak – Lukács és Korsch elméleti művei.³⁰ Így tehát jogosult a hangsúlyt – ahogy például Robert Paris teszi³¹ – a kétségtelen analógiákra helyezni, melyek egyéni sajátosságait megőrizve, Lukács, Korsch és Gramsci elméleti írásait egy közös szálra fűzik fel. Ez pedig nem más, mint az egész nyugati (kapitalista) társadalom átfogó újraértékelése az első világháború utáni marxizmus elméleti és gyakorlati tapasztalatának fényében.

Ami mármost közelebből Lukácsot és Gramscit illeti, fölösleges volna részletesen taglalni eme analógiák legismertebb és legnyilvánvalóbb elméleti és politikai aspektusait, melyek pontosan megtalálhatók a *Történelem és osztálytudat*ban, illetve a *Börtönfüzetek*ben; elegendő lesz pusztán utalni rájuk: a Hegel–Marx viszony középpontba állítása (minden állítólagos „Hegelhez való radikális visszatérés” nélkül, melyről Althusser beszél, sőt éppenséggel ennek ellenében), a historicista humanizmus, a *szubjektum–objektum* dialektikája, a szubjektív tényező (osztálytudat, ideológiai hegemonia) kiemelkedő szerepe, a II. Internacionálé elméleti vitáiban kikristályosodott és valamilyen módon a III. Internacionáléban is jelenlevő metafizikai materializmus és ökonomizmus vissza-utasítása.

Természetesen a nyelvezet és a tárgyalt témák elmélyítése tekintetében különböznek egymástól, ám mindkettőjükben jelen van – hogy Ferganival szóljunk³² – egy közös

²⁹ A. Gramsci, „La situazione italiana e i compiti del PCI”. Id. kiadás, 513. Hogy egy, a Blum-tézisek által képviselt stratégiai típustól Gramsci milyen távol állt, még világosabban kifejezi a következő passzus: „A fasizmus által gyakorolt nyomás azt a véleményt táplálja, mely szerint miután a proletariátus számára lehetetlen gyorsan megdönteni a rendszert, a legjobb taktika az, amely a fasizmus kiküszöbölése céljából, ha nem is egy polgári-proletár blokkhoz, de mindenképpen a forradalmi élcsapat passzivitásához, a kommunista pártnak a közvetlen politikai harcba való aktív be nem avatkozásához vezet, miáltal lehetővé teszi a polgárság számára, hogy a proletariátust mint a választási manőverek céljából hasznos tömeget vesse be a fasizmus ellen. E program azon formulában nyilvánul meg, mely szerint a kommunista pártnak kell képviselnie mindazon ellenzéki erők 'balszárnyát', melyek a fasiszta rendszer leverésére szövetkeznek. Nem más ez, mint a dolgozó osztály forradalmi képességei iránt tanúsított mélységes pesszimizmus kifejezése” (uo. 501.); valamint: „[...] mint ellenforradalmi, erőteljesen vissza kell utasítani minden olyan elképzelést, mely a pártot heterogén elemek 'szintézisévé' teszi, ahelyett hogy mindenfajta engedmény nélkül ragaszkodna ahhoz az elvhez, mely szerint a párt a proletariátus egy része, a proletariátusnak kell meghatároznia a párt szervezeti kereteit, és a proletariátusnak magán a párton belül vezető szerepet kell biztosítani” (uo. 504.).

³⁰ Korschsal kapcsolatban elegendő emlékeztetnünk a *Történelem és osztálytudat*tal egy évben, 1923-ban megjelent *Marxismus und Philosophie*-ra.

³¹ R. Paris, id. cikk, 177. sk.

³² F. Fergani, id. cikk.

„problémafelvető és antidogmatikus beállítottság”, mely kettőjük között – a bizonyos értelemben közös életpályán túl – több kapcsolódási pontot létesít. Ezek közül a legállandóbb – továbbra is Fergnani szerint – „a dialektika fogalma, ahogy az megjelenik a *Történelem és osztálytudat* első oldalain”, és amely „széles visszhangra talál a *Börtönfüzetek* reflexióiban”.³³ Fergnani azonban óv eme „kapcsolódási területek” lehetséges túlhajtásától: „[...] Gramscinak az eldologiasodás központi témájára, valamint annak minden következményére – kvantifikáció, atomizáció, hamis tudat, formális racionalitás – vonatkozó érzéketlensége erősen csökkenti egy olyan összevetés lehetőségét és jogosultságát, amely globális kíván lenni”.³⁴

Vajda Mihály számára is számosak a Gramsci és Lukács közti érintkezési pontok;³⁵ ő azonban – Fergnannal ellentétben – a *Történelem és osztálytudat* Lukácsának „messianizmusával” és „látens fatalizmusával” szemben a szárd gondolkodó nagyobb realizmusára helyezi a hangsúlyt. „A korabeli marxizmus fatalizmusának leleplezésében és visszautasításában” – írja Vajda – „Gramsci tovább jutott, mint bárki más előtte, kivéve talán Korscht. Lukács *Történelem és osztálytudat*ában is jelen van a fatalizmus látens módon: 'A proletariátus [...] nem szabadulhat meg történelmi küldetésétől'”.³⁶ Vajda következtetései, mindazonáltal, beilleszthetők a fentebb mondottakba: „A *Történelem és osztálytudat* 'messianizmusa', mely azon a meggyőződésen alapul, hogy a proletariátus mint egész szükségképpen és egy közeli időpontban eljuthat az osztálytudat azon fokára, melytől a forradalom eljövedele függ, és Gramsci *Börtönfüzeteinek* realizmusa, aki nem hisz benne többé, és meg van győződve arról, hogy 'a tömegek a filozófiát csupán hitként élhetik meg' – egy sok vonatkozásban egységes marxista elméleti irányzat két pólusát alkotja.”³⁷

Vajda következtetéseivel teljes mértékben egyetérthetünk, mivel nyilvánvalónak látszik, hogy gondolatrendszerük különossége és a stilisztikai árnyalatok ellenére, a 20-as évek e marxista teoretikusaiban kitapintható az egység, az etikusság és a totalitás igénye,³⁸ melynek a háború katasztrófáját és a rákövetkező időszak ideológiai és morális zavarodottságát követően, a társadalom minden újjászervezésében uralkodó szerepet kell vinnie. Szó esett fentebb hegeliánus idealizmusról. Véleményünk szerint sokkal összetettebb és árnyaltabb dologról van szó. Arról a bennük elevenen élő kívánságról, hogy a marxizmus forradalmi erejéhez kapcsolódva, olyan új *Weltanschauung*ot hozzanak létre, amely – ahogy Gramsci fogalmaz – először képes megteremteni „egy eredeti és integrális világnézetet”,³⁹ dialektikusan meghaladván „tények” és „értékek”, Lét és Legyen, megismerés és cselekvés ellentéteit.⁴⁰ Ez marxizmusnak legpregnansabb vonása. Mint a praxis filozófiája, mint „elmélet és gyakorlat közti dialektika”, megbonthatatlan egység, e

³³ Uo. 13.

³⁴ Uo.

³⁵ M. Vajda, id. cikk.

³⁶ Uo. 53.

³⁷ Uo. 57.

³⁸ Arról a sajátosságos beállításról, ahogy ez Lukács *Történelem és osztálytudat*ában megjelenik, vö. Asor Rosa érdekes megjegyzéseit (i. m. 520.), melyekben lényegében azt veti Lukács szemére, hogy „legelvontabban logikai és organicisztikus aspektusának előnyben részesítésével” valójában elszegényítette Hegel gondolatrendszerét.

³⁹ A. Gramsci, *Quaderni del carcere*. Quad. 7 (VII), II. köt. 882. (Magyarul: Gramsci, i. m. 191.)

⁴⁰ Vö. R. Paris, id. cikk, 170.

felfogás képes megtörni azt, amit Lukács a „tehetetlenség paradoxon[ának]: a tiszta törvények fatalizmusa és a tiszta érzület etikája közti dilemmá[nak]”⁴¹ nevezett. Konkrét kifejeződése, a proletárforradalom, pedig képes – impliciten vagy expliciten – egyesíteni a filozófiai, a történelmi, a kulturális és a politikai kérdések egészét.

A dialektikus módszer és a forradalmi stratégia közti e szoros kapcsolat jellemzi alapjában véve Lukács és Gramsci gondolatrendszerének kibontakozását. Gramscinál például gyakran láthatjuk, milyen erőteljesen hangsúlyozza az elméleti módszer és a gyakorlati (politikai) orientáció kölcsönös függőségét. Ezt tanúsítja a *Füzetek* egyik nevezetes passzusa, ahol – noha egy marxista szemszögből Croce ellen irányuló heves kritika keretében – azt ajánlja, hogy a „legnagyobb figyelmet” szenteljük a nápolyi filozófus történetírásra vonatkozó gondolatainak, miközben elismeri és méltatja azon érdemét, hogy „lényegében véve reakciót jelentett az ’ökonomizmusra’ és a fatalista mechanizmusra”. Pusztán instrumentálisan, Croce érdeme az, hogy „energikusan felhívta a figyelmet a kultúra és a gondolkodás tényeinek a történelem fejlődésében betöltött fontosságára”.⁴² Amit – a praxis filozófiájának területén – Lenin is megtett.⁴³

Az a pillanat azonban, amikor a Gramsci és Lukács közti *elméleti homológia* abszolút-nak (és bizonyos szempontból egyenesen meglepőnek) tűnik föl, az, amikor a Komintern egyik legjelentősebb elméleti exponensének, Buharinnak a filozófiai fő művére (*A történelmi materializmus elmélete. A marxista szociológia népszerű kézikönyve*. 1921) vonatkozó elemzéseiket vetjük össze. Mindketten erőteljesen bírálják (Gramsci talán szisztematikusabban és élesebb hangvétellel) a marxizmus Buharin *Kézikönyvében* történő elsőkélyesítését.⁴⁴ Lukács számára „Buharin beállítottasága [...] igen aggályos közelségbe kerül a polgári (Marx szavaival: szemléleti) materializmushoz”.⁴⁵ Gramsci még ennél is tovább megy, amikor Buharin szemére veti a dialektika tárgyalásának hiányát, ami szerinte azt eredményezi, hogy a praxis filozófiája két elemre szakad: „a történelemnek és a politikának szociológiaiaként felfogott elméletére, amelyet a természettudományok (nyers pozitívista értelemben vett tapasztalati) módszere szerint kellene felépíteni”, és egy szisztematikus filozófiára, mely azután a történelemtől és a politikától teljességgel elszakított, vagyis minden történeti szempont híján levő, „filozófiai vagy metafizikai vagy mechanikus (vulgáris) materializmus lenne”.⁴⁶

⁴¹ Lukács, *Storia e coscienza di classe*. Milano: Sugar, 1967. 51. (*Történelem és osztálytudat*, i. m. 263.)

⁴² A. Gramsci, *Quaderni del carcere*. Quad. 10 (XXIII) II. köt. 1234. sk.

⁴³ „A praxis filozófiájának legnagyobb modern teoretikusa” – írja Gramsci éppenséggel Leninre hivatkozva – „a politikai harc és szervezkedés terén, a különböző ’ökonomsztikus’ irányzatokkal szemben, újraértékelte a kulturális harc frontját, és az erőszakállam elméletének kiegészítőjeként, valamint a ’permanens forradalom’ 48-as doktrínájának aktuális formájaként, fölvezolta a hegemonia doktrínáját” (uo. 1235.).

⁴⁴ Másodlagosnak tartjuk annak mérlegelését, vajon befolyásolta-e Lukács Gramsci ítéletét, aki esetleg olvashatta a magyar filozófus Buharin könyvéről írott 1925-ös recenzióját, mely az *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* c. német folyóiratban jelent meg. (Gramsci megjegyzései 1932–33-ból származnak.)

⁴⁵ Lukács, „N. Buharin: Teoria del materialismo storico.” A *Scritti politici giovanili* c. hivatkozott kötetben: 190. [Magyarul: Lukács, „N. Buharin: A történelmi materializmus elmélete.” *Utam Marxhoz*. Budapest: Magvető, 1971. I. köt. 458.]

⁴⁶ A. Gramsci, *Quaderni del carcere*. Quad. 11 (XVIII), II. köt. 1425. [Gramsci, *Filozófiai írások*, i. m. 190. sk.]

Lukács támadást intéz Buharin „szcientizmusa” ellen, amely képtelen autentikus történelmi materialista kritikának alávetni a természettudományokat és azok módszereit; Buharin eljárása abban áll, írja Lukács, hogy a természettudományok módszereit „látatlanban, kritikátlanul, történelmietlenül és nem-dialektikusan alkalmazza a társadalom megismerésére”.⁴⁷ Gramsci ítéletalkotása ugyanezen a vonalon mozog; kimutatja, milyen mértékben maradt Buharin foglya egy olyan szemléletnek, mely lényegileg pozitivistá és vulgárisan evolucionista, s amely őt „a történelmi és politikai tények sematikus osztályozására és leírására készíti, a természettudományok modelljére épülő kritériumok szerint”, azzal a neveléses eredménnyel, hogy „kísérleti úton” kikövetkezteti az emberi társadalom fejlődéstörvényeit, abból a célból, hogy a jövőt ugyanolyan bizonyossággal ’lássa előre’, amilyennel előre lehet látni, hogy egy makkból tölgy nő ki”.⁴⁸

Mind Gramsci, mind Lukács számára épp e szcientikus módszer „fetisizisztikus” használatából kiindulva lehet megragadni a buharini *Kézikönyv* legsúlyosabb hibáit és elméleti tévedéseit, mint például a *termelőerő* marxi fogalmának a *technikai eszközök* fogalmával való összekeverését és helyettesítését,⁴⁹ avagy azon igényt, hogy a történelem területén az egzakt tudományokéhoz hasonló előrelátásokat tegyen.⁵⁰

A két elemzést figyelve az mutatkozik a legmeglepőbbnek – és ezzel kívánjuk lezárni összevetésünket (anélkül, hogy egy pillanatig is azt állítanánk, hogy egészben vagy részben kimerítettük volna) –, hogy amíg meglehetősen könnyűnek bizonyul beillesztenünk a lukácsi hangvételt egy olyan korszak (1921–25) intellektuális klímájába, melyben a forradalmi hevület és az elméleti vita még rendkívül intenzív volt, addig Gramsci reflexiói egy olyan korban születnek (1930–1932 és még később), amelyben, úgy tűnik, egyedül ő őrizte meg töretlenül – a börtönbeli elzártág paradox módon ezzel a hatással járhatott – a forradalmi szellemet és a húszas évek elméleti színvonalát.⁵¹ Ugyanebben az időszak-

⁴⁷ Lukács, „N. Bucharin . . .” id. kiadás, 201. [Utam Marxhoz, id. kiadás, I. köt. 468.]

⁴⁸ A. Gramsci, *Quaderni del carcere*. Quad. 11 (XVIII), II. köt. 1432.

⁴⁹ „Világos”, pontosítja Lukács, „hogy a technika és a termelőerők [. . .] azonosítása sem nem helyes, sem nem marxista. A technika *része*, mindenképpen igen fontos mozzanata a társadalom termelőerőinek, de nem egyszerűen azonos velük, sem pedig [. . .] nem alkotja ezen erők átalakulásának végső fokozatát vagy közvetlenül döntő mozzanatát”. („N. Bucharin . . .” id. kiadás, 192., *Utam Marxhoz*, id. kiadás, I. köt. 459.) Vö. még Gramsci, *Quaderni del carcere*. Quad. 11 (XVIII) II. köt. 1420. skk. és 1439. skk.

⁵⁰ „Mivel a perspektívák sajátos megfordítása folytán úgy ’tűnik’, mintha a természettudományok lehetővé tennék a természeti folyamatok fejlődésének előrelátását, a történelmi módszertant csak akkor és annyiban tekintették ’tudományosnak’, ha és amennyiben elvontan képessé tesz a társadalom jövőjének ’előrelátására’. [. . .] Az előrelátás azonban” – replikázik Gramsci – „csupán gyakorlati aktus [. . .]. Pontosan kell felvetnünk a történelmi események előreláthatóságának problémáját, hogy módunk legyen kimerítően megbírálni a mechanikus okság-felfogást, megfosztva minden tudományos tekintélyétől és bebizonyítva, hogy pusztá mítosz [. . .].” (*Quaderni del carcere*, i. m. II. köt. 1403. sk.; *Filozófiai írások*, i. m. 195.)

⁵¹ Lásd pl. a „demokratikus centralizmus” téziséhez való csatlakozása mellett, azon megjegyzéseit, melyekben a lehetséges bürokratikus és autoritárius kisiklás veszélyeiről ír: „A bürokrácia” – írja 1933 körül – „a hagyományon alapuló konzervatív erők közül a legveszélyesebb; ha szilárd testté merevedik, mely elégséges önmagának és függetlennek érzi magát a tömegektől, a párt azzal végzi, hogy anakronisztikussá válik; a kiélezett válság pillanataiban társadalmi tartalma teljesen kiüresedik, s ő maga ügyszólván a levegőben marad lógva.” (Gramsci, *Quaderni del carcere*. I. m. Quad. 13 (XXX) III. köt. 1604.)

ban, a hatalom Sztálin kezében való konszolidációjának korában, vagy alkalmazkodást tapasztalhatunk a Komintern hivatalos téziseihez (melyet nevezhetünk éppenséggel „intellektuálisnak” is: például Lukácsnak a *Történelem és osztálytudatra* és a *Blum-tézisekre* vonatkozó önkritikái), vagy számkivetettséget a szervezett kommunista mozgalmából.

(Fordította Fehér M. István)

SUMMARY

Mariangela Giammella: Theory and History. Lukács and Gramsci in the Debates of the Twenties

The paper proposes to provide some preliminary aspects upon which to base a systematic study of the parallels subsisting between Lukács's and Gramsci's thought in general, and their reception and interpretation of Marxism in the post-war period, more specifically.

Starting from the premise that the undoubtedly existing similarities between Lukács and Gramsci can by no means be attributed to any direct or personal influences (for Gramsci's knowledge of Lukács' works was only second-hand, while Lukács explicitly claimed to have "discovered" Gramsci not until after World War 2), the paper, making constant references to, and critically weighing, the recent secondary literature concerning the subject, goes on to argue the following points:

1. Strict analogies can be shown to exist between the two thinkers' intellectual development in the pre-war period, above all as to the pre-eminently idealistic character of the philosophical tradition both of them were educated in (Labriola and Croce; Simmel, Windelband and Rickert, respectively).

2. Their reception of Marxism, consequently, in taking upon ethical-voluntaristic colours, made them reject, and break definitely with, all kinds of scientific, naturalistic or deterministic view of Marxism, largely accepted by the Second Inter-

national. Contrary to the latter, they put a strong accent upon dialectics, subjectivity, and repudiated unambiguously materialism, if conceived as a traditional metaphysical doctrine, far from giving revolutionary implications. Dialectics and revolution, the reciprocal interdependence of theory and practice constitute the predominant character of their reception and interpretation of Marxism.

3. Divergent features may be spotted, however, in the way their more specific political attitudes came to develop: whereas Lukács, after the fall of the 1919 Hungarian Revolution, assumes radical-leftist positions, Gramsci takes a turn for a more realistic view of politics. A further difference in them as politicians is that although both of them insist upon an alliance of the working class and the Communist Party with the peasantry and other strata of the society, Gramsci nevertheless considers this position as temporary and pertaining to mere tactics, whereas Lukács adopts it as a long-scale project.

4. The point which shows the strictest theoretical homology between Lukács and Gramsci is their reciprocal criticism of Buharin's *Manual*. Both severely criticize in him the absence of dialectics, the separation of theory from practice, the restoration of contemplative materialism and the modelling of social sciences upon the natural.